

בית. מקום بيت. مكان

عائنا على تأسيس جمعية بمكوم
שנים לעמותת במקום

25

תערוכה לציון
معرض بمناسبة مرور

כתיבה: אריאל הנדל | كتابة: أريئيل هندل | Writing: Ariel Handel

עריכה: מיכל ברייאר | التحرير: ميخال براير | Editing: Michal Braier

תכנון זכויות אדם
تخطيط وحقوق الإنسان
Planning and Human Rights

במקום
بمكوم
BIMKOM

תכנון. זכויות. אדם

המונח דמוקרטיה זכה לרגע של עדנה מחודשת במהלך המחאה כנגד ההפיכה המשטרית. נפוצו סיסמאות שטענו כי "אין אקדמיה בלי דמוקרטיה", "אין הייטק בלי דמוקרטיה", "אין חינוך בלי דמוקרטיה" ועוד. אך אין זה מקרי ששלטים בנוסח "אין תכנון בלי דמוקרטיה" נעדרו ממרחב המחאה.

אמנם לכאורה נדמה שקהילת התכנון כולה בעד דמוקרטיה, זכויות אדם ותכנון מיטיב. אלא שמדובר במושגים רחבים מדי, שקל מדי להיות בעדם. בפועל, פרקטיקת התכנון המרחבי נוטה מזה עשורים להיות ריכוזית וחדשנית כלפי הליכים "דמוקרטיים מדי"; כאלה המתייחסים לקהילה שעבורה מתכננים ולסביבתה האנושית והטבעית לא כלקוחות חסרי הבנה בתהליכים המקצועיים במקרה הטוב, וכמכשול לתכנון במקרה הרע, אלא כשותפים אמיתיים להתוויית עתיד טוב יותר. שותפים שלא רק מכירים טוב מכל בעלת מקצוע חיצונית את צורכי הקהילה ואת קשייה, אלא גם כאלה המחזיקים בידע מקומי מהותי, המתבסס על חיים לאורך דורות בסביבה המקומית ועם הקהילות השכנות, ידע שהוא הבסיס לכל מחשבה על העתיד לבוא.

במבט רחב יותר, נראה שזכויות תכנון (מושג שעוד יתבהר בהמשך) הן נייר הלקמוס האמיתי לשאלות החברתיות הגדולות אודות דמוקרטיה, צדק ושוויון, בדיוק משום שהן דנות בסוגיות הבווערות ביותר, העומדות בליבן של המחלוקות הפוליטיות בישראל: קרקע, מקום ובית, תחושת יציבות וביטחון, הכרה מפורשת בעבר, והיכולת להשפיע על עיצוב המרחב המשותף לטווח ארוך.

אין זה מפתיע, לכן, שזכויות תכנון הן דבר שנעדר כל כך במקומותינו. המשקל שמייחסת מדינת ישראל למושג ההתיישבות, ולהבחנות המגולמות בתוכו על בסיס של מוצא אתני ושל מעמד, מעקרות מתוכן את המחשבה על זכויות תכנון שוויוניות. משטרי התכנון, הפיתוח והבנייה מהווים מיקרוסקופ רב עוצמה להבנת תהליכי העומק של המדינה, ואם יש זכות אחת שמעולם לא הוענקה בצורה שוויונית במשטר הישראלי הקיים – מאז לידתו, לא רק מאז עליית הממשלה האחרונה – היא הזכות לתכנון.

הגישה הניצבת בלב הפילוסופיה והפרקטיקה של עמותת **במקום - תכנון זכויות אדם** גורסת כי אי אפשר להפריד בין תכנון מרחבי ובין שאלות פוליטיות הנוגעות לייצוג, לחלוקה של משאבים ולהשתתפות בקבלת החלטות, כלומר - לדמוקרטיה מהותית. זכויות תכנון הן זכויות אדם במובן העמוק ביותר, ועליהן להנחות את הפעולה התכנונית בכל שלביה. החל בממד של חלוקת המרחב, העוסק בקביעת גבולות, יצירת תיחומים והקצאה של קרקעות לקבוצות אוכלוסייה שונות, דרך הממד הפרוצדורלי המכתיב מי יזכה להשמיע קול בוועדות התכנון ומה מקום התושבים והקהילה בקביעת עתידם שלהם, ועד לממד התרבותי הכולל הכרה באורחות חיים שונות, במורשת תרבותית-קהילתית, ובקשרים העמוקים שבין הקהילה לסביבתה.

המיקוד בזכויות תכנון מאפשר לנו להתבונן מעבר להגדרות פורמליות של אזרחות ושל ריבונות - או במילים אחרות, להסתכל על כל המרחב שבין הים והירדן. מבט כזה חושף כי זכויות תכנון רחוקות מאד מלהיות מחולקות באופן שוויוני - ולא מהיום.

בנגב, יישובים שחלקם בני מאות שנים - ואחרים, שתושביהם הועברו למקום לפני עשרות שנים בהוראת ישראל - אינם מקבלים הכרה על ידי המדינה ונתפסים כמטרד או כאיום. יישובים אלה מתקיימים ללא תוכנית מתאר, ללא אופק תכנוני, ללא שירותים בסיסיים של חינוך ובריאות וללא תשתיות ראויות כגון מים וחשמל. בתים בודדים וקהילות שלמות מוחרבים פעם אחר פעם, תוך פגיעה אנושה במרקם האנושי של האוכלוסייה. במקום שבו נהרס אום אל-חיראן כדי להקים את היישוב היהודי דרור, והיכן שאל-זרנוק נדחק כדי להקים את היישוב היהודי עומרית, לא ניתן לדבר על זכויות תכנון שוות.

גם במשולש ובגליל, בכפרים, בעיירות ובערים הערביות והמעורבות ישנה פגיעה מתמשכת בזכויות התכנון לתושבים הפלסטינים. בזמן שהאוכלוסייה הערבית בישראל צמחה מאז 1948 פי עשרים, השטח הבנוי של יישוביה גדל באחוזים בודדים בלבד ומרבית אדמותיהם הולאמו. כך, שילוב של כוחות ניא-ליברליים ושל חנק תכנוני - כאשר מוסדות המדינה ממשיכים לראות "ייהוד" כפרוגרמה לגיטימית - מוביל לתת-פיתוח. המאבקים על פירורי המשאבים מהווים בתורם מרכיב מרכזי באלימות הקטלנית שממנה סובלים התושבים בשנים האחרונות.

הגדה המערבית ומזרח ירושלים מציגות צורות קיצוניות עוד יותר של שלילת הזכות לתכנון. מאז יוני 1967 חלפו כמעט 58 שנים. על תקופה ארוכה כזו אי אפשר להמשיך ולחשוב כעל מצב זמני. כבר מזמן לא מדובר ב"כיבוש" בצורתו המקובלת במשפט הבינלאומי: כלומר, שליטה צבאית זמנית, ללא התיישבות וללא שינויי קבע באזור הכבוש. בפועל ישראל היא השליטה הישירה ב-60% מהגדה (שטח C) ובמזרח ירושלים המסופחת, והיא עושה בהם כבשלה.

אי אפשר לדבר על דמוקרטיה ועל זכויות תכנון בלי להתייחס לכך שכבר קרוב לשישה עשורים ישנם מיליוני בני אדם שנתונים לדיקטטורה תכנונית, שבה צורכיהם אינם נספרים, בתייהם נחשבים כלא-חוקיים, ומקומם אינו בטוח ואינו ניתן לפיתוח ולהסדרה. נתונים רב שנתיים מצביעים על כך ש-95% מהבקשות להיתרי בנייה בשטח C נדחות. בכל שנה נהרסים מאות בתים ומוצאים אלפי צווי הריסה נוספים. באזורים מסוימים מתרחש טרנספר של ממש, למשל במסאפר יטא, בבקעת הירדן ובמרחבים הסמוכים להתנחלויות שמדרום לשכם – היכן שמגבלות התכנון ואליםמות המתנחלים גירשו בשנה וחצי האחרונות עשרות קהילות ממקומן.

במזרח ירושלים, ההערכה היא שמחצית מיחידות הדיור נבנו ללא היתרים, כתוצאה ממדיניות של שלילת זכויות תכנון. במקום שבו לא ניתן בפועל לקבל היתרי בנייה – וכאשר הזכות לתושבות (לא אזרחות, חשוב להזכיר) תלויה במגורים בעיר – מדובר בגזירה שאף ציבור לא יכול לעמוד בה. מהי המשמעות של "הזכות לעיר", כאשר המתגוררים בה אינם אזרחים ומקומם עשוי להישלל בכל רגע נתון? מה יש לומר על התופעה ההולכת וגוברת ל"הריסה עצמית", כאשר בהיעדר כל אופק תכנוני אנשים הורסים במו ידיהם את הבית שבנו בעמל כפיהם? ומה בדבר הבניינים המסוכנים הנבנים בשכונות ירושלים המצויות מעבר לחומת ההפרדה, במקומות שבהם האסון הוא רק שאלה של זמן?

ברצועת עזה, כמעט בלתי אפשרי לתפוס את ממדי ההרס. מעבר למחיר הנורא בחיי אדם, מספר יחידות הדיור שנהרסו עד כה ברצועה – יותר מ-370,000 – מקביל להרס כמעט מוחלט של כל תל אביב, רמת גן בני ברק וגבעתיים גם יחד. במקביל, דמיינו את פינוי כל שני מיליון תושבי מטרופולין תל אביב למחנות אוהלים ובדונים מכוסים ביריעות ניילון בחופי הים, בימים של רוחות, גשם וקור עז.

מלבד ההרס הפיזי, התבצע לנגד עינינו גם ניסיון להרוס מהיסוד את הזיכרון הקולקטיבי והמורשת התרבותית של הקולקטיב הפלסטיני שחי לידנו ובינינו. הרס זה כולל במקרה של עזה אוניברסיטאות ומבני ממשל, מסגדים וכנסיות, ארכיונים וספריות, אתרי ארכיאולוגיה ועוד. המחיקה של המורשת התרבותית משתלבת במחיקה הפיזית, במה שנראה כשאיפה לחזור על מהלך הנכבה מ-1948, ובמטרה למחוק את הנוכחות הפלסטינית מההווה, מהעבר ומהעתיד של המקום.

מיותר לציין כי קו השבר הפלסטיני-יהודי אינו היחיד שמשפיע על זכויות תכנון. בשילוב שבין היסטוריה תכנונית מפלה ובין ניאול-ליברליזם דוהר, ברור שזכויות אלו אינן מחולקות באופן שווה גם בין התושבים היהודים בין הירדן והים. הקצאת קרקעות לא שוויונית, לעתים באותו חבל ארץ ממש; הזנחת מרקמים עירוניים להתפוררות איטית ולאיומים של רעידות אדמה וטילים; התחדשות עירונית, המתעדפת את בעלי ההון על חשבון התושבים הקיימים;

התמודדות של קהילות מוחלשות עם שינויי האקלים, מהצפות חוזרות ונשנות ועד להיעדר צל במרחבים הציבוריים ועוד.

התכנון במדינת ישראל אינו מקדם שקיפות, מעקב ובקרה על תהליכים ותקציבים ועל העקרונות שעליהם הם מושתתים. במקום לאמץ נקודת מבט מערכתית, הקושרת היבטים חברתיים, כלכליים, סביבתיים ומנהליים, חלוקת המשאבים והליכי התכנון מעודדים תחרות דורסנית, שבה, בסופו של דבר, כולם מפסידים.

זכויות תכנון הן זכויות אדם.

זכויות תכנון הן הזכויות לעתיד; לעצם קיומו של עתיד ראוי, כזה שרוצים לדמיין אותו ושאפשר לשאוף אליו, וליכולת לתכנן אותו עבור הדורות הבאים.

זכויות תכנון הן זכויות להכרה בעבר; עבר לגיטימי, הראוי לשימור ולהכלה בתוך הנרטיבים המרחביים המקומיים, גם אם כרוך בו לא מעט כאב.

זכויות תכנון הן זכויות להווה; הווה צודק, מכיל ומכבד, שבו ישנה הקצאה הוגנת של משאבים ויכולת להשפיע ולעצב את המרחב שבתוכו אנו, כולנו, חיים.

זכויות תכנון הן הזכות להכרה בידע המקומי, בצורכי הקהילה, באורחות החיים המקובלים ובקשר אל הסביבה כמרכיבים בסיסיים בכל הליך תכנוני. הן מחייבות דמוקרטיזציה מהותית של הליכי המחקר והפעולה המרחבית, ושיתוף פעולה מעמיק בין המדינה, המתכננות, והקהילה עצמה.

זכויות תכנון הן הזכות לקהילה, לתחושת בית, יציבות והכרה בקיום במרחב.

ולבסוף, אל לנו לשכוח שזכויות תכנון הן זכויות פוליטיות מרגע לידתן, משום שהן תמיד מציפות מחלוקות חברתיות עמוקות, ובתוך כך חושפות את מבנה העומק החברתי-פוליטי של המדינה ואת ההגיונות המנחים אותה.

טעימות מתוך 25 שנים של עבודה מונחות בפניכם כאן. עבודה שהתסכולים שבה רבים, ושכל הצלחה שלה היא קצרה ומוגבלת. אולם מעבר לסיפור על כישלונות ועל הצלחות, החומרים מתארים את המשמעות של תכנון משותף: את משך הזמן הארוך, הכרוך בעבודה עם קהילה מול כוחות חזקים ממנה עשרות מונים; את הידיעה שכל שינוי חיובי עשוי להיות זמני, ושיש להילחם על שימורו ועל ביצועו בפועל; את הסולידריות הנבנית לאורך השנים; ואת ההבנה שזכויות תכנון הן אבן היסוד לצדק חברתי וחלוקתי ולבנייה של מקום טוב יותר לכולם ולכולן.